

UDK:619+636.3+591.14:616.(575.15)

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI SHAROITIDAGI USTUVOR ENDEMIK
KASALLIKLAR VA ULARNI JADALLASHTIRUVCHI OMILLAR**

Bakirov B.

professor, SamDVMCHBU

Boboyev O.R.

falsafa doktori, PhD, SamDVMCHBU

Abdullayev B.

mustaqil izlanuvchi, Termiz ATIRI

Nurullayev N.

magistrant, SamDVMCHBU

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7926273>

Annotatsiya. Mazkur maqolada O'zbekiston Respublikasi sharoitidagi ustuvor endemik kasalliklar va ularni jadallashtiruvchi omillar to'g'risida malumot keltirilgan.

Kalit so'zlar: Yod yetishmovchiligi. Mis yetishmovchiligi. Rux yetishmovchiligi. Marganets yetishmovchiligi. Tireostatik moddalar. Texnogen omillar. Ftorning ortiqchaligi. Qo'rg'oshinning ortiqchaligi. Vodorod sulfid va boshqa zaharli gazlarning ortiqchaligi. Endemik bo'qoq. Diffuz toksik bo'qoq. Qalqonsimon bez saratoni. Gipokuproz. Gipokobaltoz. Osteodistrofiya. Raxit. Flyuoroz. Gipovitaminozlar. Aplastik kamqonlik. Gemolitik kamqonlik. Gepatodistrofiya. Alimentar distrofiya. Bepushtlik. Yod saqlovchi preparatlar. Radiaktiv yod. Yodlangan osh tuzi. To'qima terapiyasi. Nur terapiya. Kimyoviy terapiya. Guruhli profilaktik davolash. Dispanserlash. To'yimli oziqlantirish.

**PRIORITY ENDEMIC DISEASES IN THE REPUBLIC OF UZBEKISTAN AND
FACTORS THAT ACCELERATE THEM**

Abstract. This article provides information on priority endemic diseases in the conditions of the Republic of Uzbekistan and their accelerating factors.

Key words: Iodine deficiency. Copper deficiency. Zinc deficiency. Manganese deficiency. Tyreostatic agents. Man-made factors. Fluorine excess. Lead redundancy. Excess of hydrogen sulfide and other toxic gases. Endemic bog. Diffuse toxic bog. Thyroid cancer. Hypocuprosis. Hypocobaltosis. Osteodystrophy. Rachid. Fluorosis. Hypovitaminoses. Aplastic anemia. Hemolytic anemia. Hepatodystrophy. Alimentary dystrophy. Infertility. Iodine-containing preparations. Radioactive iodine. Iodized table salt. Tissue therapy. Light therapy. Chemical therapy. Group preventive treatment. Dispensary. Nutritious feeding.

**ПРИОРИТЕТНЫЕ ЭНДЕМИЧЕСКИЕ ЗАБОЛЕВАНИЯ В РЕСПУБЛИКЕ
УЗБЕКИСТАН И ФАКТОРЫ, ИХ УСКОРЯЮЩИЕ**

Аннотация. В данной статье представлена информация о приоритетных эндемических заболеваниях и их ускоряющих факторах в условиях Республики Узбекистан.

Ключевые слова: Дефицит йода. Дефицит меди. Дефицит цинка. Дефицит марганца. Тиреостатические вещества. Техногенные факторы. Избыток фтора. Избыток свинца. Избыток сероводорода и других ядовитых газов. Эндемический зоб. Диффузный токсический зоб. Рак щитовидной железы. Гипокупроз. Гипокобальтоз. Остеодистрофия. Рахит. Флюороз. Гиповитаминозы. Апластическая анемия. Гемолитическая анемия. Гепатодистрофия. Алиментарная дистрофия. Бесплодие. Йодсберегающие препараты.

Радиоактивный йод. Йодированная поваренная соль. Тканевая терапия. Светотерапия. Химическая терапия. Групповая профилактическая обработка. Дозирование. Питательное питание.

Mavzuning dolzabligi. Respublika chorvachilikni jadal rivojlantirish asosida aholining chorvachilik mahsulotlariga bo'lgan talabini qondirishni yanada yaxshilashga qaratilgan agrar islohatlarning amalga oshirilishida, xususan O'zbekiston Respublikasi prezidenti Sh.M.Mirziyoyev tomonidan ishlab chiqilgan 2022 yil 28 yanvardagi «2022-2026 yilga mo'lgallangan yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida»gi PF-60-sonli farmoni hamda 2017 yil 16 martdagi «Chorvachilikda iqtisodiy islohatlarni chuqurlashtirishga doir qo'shimcha chora - tadbirlar to'g'risida» gi PQ – 4841 sonli, 2020 yil 29 yanvardagi «Chorvachilik tarmog'ini davlat tomonidan qo'llab-quvvallashning qo'shimcha chora-tadbirlari to'g'risida»gi PQ -4576-sonli, 2022 yil 8 fevraldagi «Chorvachilikni yanaa rivojlantirish va ozuqa bazsini mstahkamlash chora tadbirlari to'g'risida» gi PQ -121-sonli qarorlarida chorva mollarining bosh soni va mahsuldorlik ko'satkichlarini respublikamiz aholisining muntazam oshib borayotgan talablariga mos holda oshirib borish borasida belgilangan vazifalarning bajarilishini ta'minlashda chorva mollari, shu jumladan, sigirlar orasida tasqi muhitdagi ekstremal endemik holat va texnogen ifloslanishlar bilan bevosita bog'liq holda paydo bo'ladigan modda almashinuvining buzilishi kasalliklarining yildan-yilga oshib borishi katta to'siqlardan biri hisoblanadi (Кузнецов, С.Г.,1989).

Chorva mollarining endemik kasalliklari hududning tuprog'i, suvi va o'simliklari tarkibida, eng birinchi navbatda, yod, kobalt, mis, rux, marganets, temir va boshqa mikro'elementlar, kaltsiy, fosfor, magniy va boshqa makroelementlar miqdorlarining kamligi yoki ortiqchaligi oqibatida paydo bo'ladigan endemic bo'qoq, kamqonlik, alimentar va enzootik osteodisrofiya, ataktsiya va boshqa kasalliklar, tashqi muhitning texnogen ifloslanishlari oqibatida paydo bo'ladigdn kasalliklariga hududning tuprog'i, suvi va o'simliklari tarkibida ftor, vodorod ftorid, oltingugurt angidridi, azot oksidlari hamda uglerod oksidi miqdorlarining ortiqchaligi, shuningdek, suv tarkibidagi sulfatlar, fenollar va mis miqdorining me'yoridan yuqoriligi hamda oziga xos radiaktiv nurlanishlar ta'sirida paydo bo'ladigan flyuoroz, o'ziga xos radiaktiv buzilishlar ko'rinishidagi hayvon hayoti uchun o'ta xavfli hisoblanadigan kasalliklar kiradi (Г.Г, Щербakov, А.В.Коробов, Б.М. Анохин и др,2003).

Ta'kidlab o'tilgan bunday endemik va texnogen kasalliklarning o'ziga xos xavfli tomoni shundan iboratki, bunday kasalliklar hayvon ogganizmida birlamchi patologik jarayondan tashqari, jigar, buyrak, qon ishlab chiqarvchi a'zolar, bosh miya va boshqa hayotiy zarur a'zolar funksional holatlarining buzilishlari ko'rinishidagi gepatoz, jigar tsirrozi, aplastik kamqonlik, gidronefroz, nevroz, har xil tabiatli yurak - qon tomir yetishmovchiliklari, o'tkir jigar yetishmovchiligi, o'tkir nafas yetishmovchiligi, o'tkir buyrak yetishmovchiligi va hayvon hayoti uchun o'ta xavfli hisoblanadigan shunga o'xshash boshqa har xil og'ir ikkilamchi patolgialarning rivojlanishiga sabab bo'ladi. Bunday kasalliklarga eng birinchi navbatda mahsuldor qoramollar o'ta beriluvchan bo'ladi (Кузнецов, С.Г., Левченко Н.И.,1992, West, H. J., 1990).

Buning ustiga, bunday endemik hamda texnogen kasalliklar o'ziga xos endemik hududlardan tashqari, zavod va fabrikalarga boy texnogen hududlarda ko'p uchrashi bilan birgalikda ularning birgalikda rivojlanishi tiroidal patologiyaning yanada ogir o'tishiga sabab

bo'ladi. Natijada qalqonsimn bez faoliyatining chuqur buzilishari evaziga chorva mollarining sut va go'sht mahsuldorligining intensiv kamayishi bilan birgalikda, ularning pushtdorlik ko'rsatkichlari ham yomonlashadi va natijada fermerlar hamda xususiy tadbirkor chorvadorlarning katta iqtisodiy zarar ko'rishiga sabab bo'ladi (Илҳарбаков Г.Г., Копобов А.Б., 2002).

Ta'kidlash lozimki, XSSJ ning ma'lumotlariga ko'ra 2001 yildan e'tiboran, O'zbekiston respublikasining barcha hududldri yod yetishmaydigan hududlar qatoriga kiritilgan. Buning ustiga, Respublikamizning Qahqadaryo, Jizzax va sirdaryo, Buxoro va Xorazm viloyatlari hamda Qoraqalpog'iston respublikasining orolbo'yi hududlari kuchli sho'rlanishga sosangan ekologik xavfli hududlarga, Surxondaryo viloyati hududldri bir tomondan tolig'icha sho'rlangan hududldr hisoblansa, ikkinchidan, viloyatning Uzun va Saroiosiyo tumanlari hududlari esa ham sho'rlangan ham texnogen xavfli hududlar hisoblanadi (Bakirov B., Boboyev O.R., 2022).

Farg'ona vodiysi qoramolchilik xo'jaliklari sharoitida chetdan keltirilayotgan simmental zotli sigirlarda yod va rux yetishmovchiligining mavjudligi va bunday yetishmovchilikar oqibatida sigirarning o'rtacha 40-50% ning bepustlik kasaliga duchor bo'layotganligi aniqlangan (Soliev B.Ch., Eshburiev B.M., 2022).

Shu boisdan, O'zbekiston Respublikasining o'ziga xos turli-tuman endemik hududlari sharoitlaridagi mahsuldor qoramollarda yildan-yilga ko'payib kelayogan texnogen-ekologik tabiatli endemik kasalliklar, shu jumladan, endemik bo'qoq ksalligining aniq hududlar kesimida tarqalishi va bu paytda hayvon organizmida kechayotgan asosiy metabolk jarayonlarni aniqlash va mos antitiroid va antitksik vositalarni tanlash va yaratish asosida mazkur kasallikning ertachi tashxis, samarali davolash hamda guruhli oldini olish chora-tadbirari majmuini ishlab chiqish bugungi kunda veterinariya im fani va amaliyatidagi dolzarb masalaardan biri hisoblanadi.

Tadqiqotlar ob'ekti va usullari. Mahsuldor qoramollarda endemik bo'qoqning tarqalshi, sabablari, tashxis usullari, davolash va oldini olish chora-tadbirlarini ishlab chiqishga qaratilgan tadqiqotlar 2016-2023 yillarda Uzbekiston Respublikasining Samarqand, Buxoro, Qashqadaryo va Surxondaryo viloyatlari sharoitlaridagi qoramolchilik fermer xo'jaliklarida olib borildi. Zotli sigirlar umum qabul qilingan klinik hamda laborator ekshirish usullaridan foydalanilgan holda endemic bo'qoqning klinik belgiari aniqandi, davolash-profilaktik usul va vosialari ishlab chiqildi.

Tadqiqot natijalari va ularning tahlil. Tadqiqot natijalari shuni korsatdiki, endemik bo'qoq kasaligi Samarqand viloyati sharoitidagi mahsuldor sigirlarorasida 50,0-57,3%, Qashqadaryo viloyati sharoitlarida 35,2-50,0%, Buxoro viloyati sharoitlaridagi sigirlar orasida 58,0-62,5% racha, 6-oylikkacha yoshdagi buzoqlar orasida, mos holda, 45,4-66,6%, 46,0-54,5 va 51,0-77,6% gacha arqalgan bo'lib, asosan surunkali endemik tarza kechadi.

O'rganilgan hududlarda bu kasallik sigirarda gipoterioz shaklida nomayon bo'ladi va hayvon gavdasining o'ziga xos ovalsimon shaklga kirishi, mushak tolalarining o'ziga xos noziklashishi va o'sishdan qolishi, terida qattiq burmalarning paydo bo'lishi, qalqonsimon bezning aksariat holatlarda novizual (morfometrik) kattalashishi, jun qoplaminig xiraashishi, ag'allashishi va allopetsiyaari, «yolg'on kokil» va «yolg'n yol» larning paydo bo'lishi belgilari bilan namoyon boladi. Bu paytda ondagi gemoglobin, eritrotsitlar, glyukza, umumiy kaltsiy, anorganik fosfor miqdorlari va Tiroksin gormoni faolligining pasayishi, shuningdek, EChT, T³ va TTG gormonlari faolligining oshishi kuzatiladi.

Jigardagi sintezlanish va detoksikatsion jarayonlarning buzilishi oqibatida qondagi umumiy oqsil va fosfolipidlar miqdorining pasayishi, AsAT va ALAT femenlari faolliklarining statistik ishonchli tarzda oshishi kuzatilishi aniqlandi.

Olib borilgan dastlabki tadqiqot natijalarining e'tiborga molik jihatlardan biri shundan iboratki, muhitning shorlanish hamda texnogen ifloslanish darajasining oshib borish bilan tiroid patologiyaning ham chuqurlik darajasi oshib bordi.

Xulosa. Mahsudor qoramllarda endemik bo'qoq kasalligining sabablarini atroflicha tadqiq etish hamda kasallik tabiatiga mos davolash-profilaktik tadbirlarni ilmiy asoslangan holda ishlab chiqish uchun hayvonning yod elementiga bo'lgan talabining uning mahsuldorlik imkoniyatlariga mos holda qondirilish darajasining holatini aniqlash bilan birgalikda albatta kasallikning jadallashtiruvchi omillari hisoblanuvchi hududning o'ziga xos texnogen hamda ekologik xususiyatlarini ham tahlil qilish maqsadga muvofiq.

REFERENCES

1. Бакиров Б., Рузикулов Н.Б., Бобоев О.Р., Улугмуродов Ю. Особенности нарушения обмена веществ при эндемическом зобе у коров. // Международной научно-практической конференции посвященной к 90-летию академика НАН КР Ботбаева Ильяса Махмудовича «Актуальные проблемы естественных и сельскохозяйственных наук». 2021. -С. 215-220.
2. Bakirov B.B., Boboyev O.R., Nurullayev N.I. O'zbekiston sharoitidagi yirik shoxli hayvonlarda yod tanqisligi. // Qishloq xo'jaligida innovatsion texnologiyalarni ishlab chiqarish va joriy etishning istiqboldagi vazifalari mavzusidagi respublika ilmiy-amaliy konferensiya materiallari. I-Qism. Samarqand, 2022. -B. 22-24.
3. Bakirov B., Boboyev O., Ergashev M. Surxondaryo viloyati sharoitidagi mayda shoxli hayvonlarning tiroidal statusi. // Qishloq xo'jaligida innovatsion texnologiyalarni ishlab chiqarish va joriy etishning istiqboldagi vazifalari mavzusidagi respublika ilmiy-amaliy konferensiya materiallari. I-Qism. Samarqand, 2022. -B. 9-10.
4. Bakirov B., Ruzikulov N.B., Boboev O.R., Ergashev M. Endocrine properties of metabolic disorders in productive cattle in Uzbekistan. // LXIV Международной научно-практической конференции «World science: problems and innovations», состоявшейся 30 апреля 2022 г. в г. Пенза.-С. 250-252.
5. Кузнецов С.Г. Йод в питании животных/С.Г.Кузнецов//Материалы Всероссийской научно-производственной конференции.—Чебоксары, 1989.—с.64.
6. Кузнецов, С.Г., Левченко Н.И. Биологическая доступность минеральных веществ для животных — М.: Агропромиздат, 1992. — С.40-50.
7. Oybek Rayimovich Boboev, Bakhtiyar Bakirov, Nuriddin Bolliievich Ruzikulov, Salokhiddin Saitazimovich. Peculiarities of metabolic disorders in endemic cows. // ACADEMICIA: Impact Factor: SJIF 2021 = 7.492 An International Multidisciplinary Research Journal, Issue 3, March 2021. —P. 2196-2200. DOI:10.5958/2249-7137.2021.00988.5.
8. Щербаков Г.Г. Зобная болезнь. В кн.: Внутренние болезни животных/под ред. Г.Г.Щербакова, А.В.Коробова.-М.: «Лань», 2002.-С.603-605

9. Щербаков, Г.Г. Внутренние болезни животных / Г.Г. Щербаков, А.В.Коробов, Б.М. Анохин и др.; под общ. ред. Г.Г.Щербаков, А.В.Коробова. СПб.: Лань, 2003. - 544с.
10. West, H. J. Effect on liver function of acetonemia and the fat cow syndrome in cattle // Res in Veter. Sc. - 1990. - Т. 48, №2. - Р. 221-227.
11. Norbek o'g'li, X. B., & Baxtiyar, B. (2022, April). OSHQOZON OLDI BO'LIMLARIDA HAZMLANISH JARAYONLARI NAZORATI. In *E Conference Zone* (pp. 147-148).
12. Khayitov, B. N. O., Bakirov, B., & Ruzikulov, N. B. (2021). Scientific Basis for the Treatment and Prevention of Large Abdominal Acidosis in Productive Cows. *International Journal of Multicultural and Multireligious Understanding*, 8(9), 442-452.
13. Бакиров, Б., Бобоев, О. Р., & Хайитов, Б. Н. (2021). ЎЗБЕКИСТОН ШАРОИТИДАГИ МАХСУЛДОР ҚОРАМОЛЛАРДА МЕТАБОЛИЗМ БУЗИЛИШЛАРИНИНГ АЛИМЕНТАР-МИКРОБИАЛ ТАБИАТИ ВА ГЕПАТОГЕН ХАМДА ЭНДОКРЕН ХУСУСИЯТЛАРИ. *ВЕСТНИК ВЕТЕРИНАРИИ И ЖИВОТНОВОДСТВА*, 1(2).
14. Бакиров, Б., Хайитов, Б. Н., & Улуғмуродов, Ю. (2021). МИКРОБИОЛОГИЧЕСКИЕ И МЕТАБОЛИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ АЦИДОЗА РУБЦА У ВЫСОКОПРОДУКТИВНЫХ КОРОВ. *Вестник Ошского государственного университета*, (1-2), 210-214.